

PETER HERSCHE

Krščanstvo in vrtovi v Evropi zgodnjega novega veka

Na prvi pogled se zdi, da krščanska vera neposredno nima prav ničesar skupnega z vrtovi. Videti je kvečjemu negativno povezavo, namreč izgon prvega človeškega para iz rajskega vrta. V nadaljevanju se bomo posvetili zgodovinskim vrtnim površinam v lasti institucij in oseb s krščanskim ozadjem.¹ Časovno je poudarek na novem veku, prostorsko pa na katoliški Evropi. Za takšno zamejitev je več razlogov. Prvi je že samo dejstvo, da protestantske dežele ležijo pretežno na severu, katoliške – in tu smo v skušnjavi, da rečemo »nadkatoliške« – pa v Sredozemlju in na jugu nemško govorečih dežel. Razumljivo je, da je tod že iz podnebnih razlogov možno večje bogastvo raznovrstnih koristnih in okrasnih rastlin v vrtovih kot v ledeni Skandinaviji ali Škotski. Z južnimi deželami se lahko primerjajo kvečjemu sloviti angleški vrtovi. Ti pa so novejšega izvora in večinoma ležijo v blagi pokrajini Kent, pri čemer jih odlikuje predvsem razkošno cvetje. Drugi razlog je prevladujoča »agrarna miselnost« katoliških dežel.² Ljudje se tam za razvoj industrije, ki se je v protestantskih deželah začel v zgodnjem novem veku, niso kaj dosti zanimali, temveč so imeli agrarno dejavnost in kvečjemu še rokodelstvo tako kot prej za edino človeku primerno. Takšna miselnost, ki jo najdemo recimo pri Karlu Boromejskem, je prišla najbolj zgovorno do izraza s silovitim razmahom kmetijstva v Italiji od 17. stoletja dalje.³ V tovrstnem mišljenju so imeli tudi vrtovi pomembno mesto. Razprave o tem so stalnica številnih

Peter Hersche, roj. 1941, je zaslužni profesor za novejšo splošno zgodovino na univerzi v Bernu. Članek »Christentum und Gärten im Europa der Frühneuzeit«, v: IKaZ Communio 46 (2017) 363–371 je prevedla Debora Pirnat.

agrarnih traktatov tistega časa, katerih pisci so bili pogosto duhovniki. Prehajanje med poljedelstvom, sadjarstvom, zelenjavnimi gredami in drugimi kulturami pa je bilo pogosto zabrisano: kar danes praviloma sadimo le v vrtu, je tedaj raslo tudi zunaj njega in obratno. Limonovce so gojili za visokimi obzidji parcel ob severnoitalijanskih jezerih, okrog pa so rasla sadna drevesa in murve deloma že na poljih (tako imenovano dvonadstropno kmetovanje). To je omogočilo veliko pestrost italijanskega kmetijstva, ki je bila ena izmed njegovih prednosti: če je bil pridelek ene vrste uničen zaradi slabega vremena ali škodljivcev, je ostalo še precej drugega. In ko smo že omenili Karla Boromejskega: eno izmed najbolj znamenitih čudes vrtnarske umetnosti v Evropi, to je »viseče« vrtove otoka Isola Bella na Velikem jezeru (Lago Maggiore), oskrbuje prav njegova družina in so še danes v njeni lasti; letno jih obiše na tisoče turistov.⁴ Ostale razloge, zakaj lahko katoliški del Evrope več prispeva k tej temi, bomo v nadaljevanju osvetlili še ob posameznih primerih.

Vatikanski vrtovi

Začnimo z našim zgodovinskim pregledom čisto na vrhu, pri papeških vrtovih v Vatikanu.⁵ Že v srednjem veku so bili na vatikanskem griču vrtički, ki so bili namenjeni zlasti gojenju zdravilnih zelišč. A večji pomen je to zemljišče dobilo šele po dokončni vrnitvi papežev iz avignonskega izgnanstva (leta 1420), ko so si namesto lateranske palače za bivališče izbrali Vatikan in ga pozidali z razkošnimi stavbami. K temu je sodil tudi vrt z obzidjem v renesančnem slogu, predhodnik današnjih vatikanskih vrtov, ki z dobrimi dvajsetimi hektari pokrivajo skoraj polovico celotne vatikanske države. Pavel IV. (papež 1555–1559) je pri Pirru Ligoriju naročil izgradnjo vile v notranjosti vrta, ki jo je dokončal njegov naslednik Pij IV. (papež 1559–1565). Vila »Casino Pio« je arhitektonski dragulj vrta. Nekoč je papežem služila kot kraj umika, danes pa je sedež Papeške akademije. Gregor XIII. je dal

leta 1579 na vrtu sezidati stolp z observatorijem, kjer je utemeljil svojo koledarsko reformo. Vatikanski vrtovi pa so dobili prav poseben pomen po letu 1870/71, ko so Rim zavzeli Piemontčani in je bilo papeške države konec. Pred tem je Pij IX. (papež 1846–1878) še rad potoval in hodil na izlete ven iz Rima. Zdaj pa so bili on in njegovi nasledniki »ujetniki v Vatikanu«. Vatikanski vrtovi so bili tako zanje edina možnost za gibanje v naravi, saj je bila tudi papeška poletna rezidenca Castel Gandolfo v Albanških hribih zaradi tedanjih razmer komaj dostopna. Leon XIII. (papež 1878–1903) in Pij X. (papež 1903–1914) sta se zato poleti pogosto zadrževala v vrtovih pri Sv. Petru. Prvi je dal postaviti še eno »majhno palačo« in je ob popoldnevih rad delal tam. Pij X., ki je izhajal iz kmečke vasice, kjer je živel v skromnih razmerah, je bridko pogrešal svobodno okolico, katere je bil vajen, zato je imel zelo rad »svoj« vrt. Dal je zgraditi podzemni hodnik, da je lahko iz svojega stanovanja neovirano prišel naravnost na vrt. Z lateranskimi sporazumi (1929) so bile odpravljene omejitve, ki so bile vsiljene papežem, tako da so si lahko znova upali ven iz »zapore«. Vendar pa so papeška potovanja postala opazno pogostejša šele s Pavlom VI. (papež 1963–1978), ki je dal v ta namen v enem izmed kotov vrta postaviti pristajališče za helikopter. Že pod Pijem XI. (papež 1922–1939) so z različnimi novogradnjami zmanjšali vrtno površino. Poleg raznovrstnih okrasnih vrtov, na stotine botanično redkih dreves, veliko kipov in skupno devetindevetdeset mostičkov je del zemljišča – kar je malo znano – namenjen tudi pridelavi koristnih rastlin, da je papeževa miza preskrbljena s svežo zelenjavo, solato in sadjem. Obdelujejo ga sestre samostana Mater Ecclesiae (kjer sedaj živi papež Benedikt XVI.) po načelih biološke pridelave s pomočjo poklicnega vrtnarja. Pred tem so v želji po čim večji avtarkiji nekaj časa pridelovali tudi vino, se ukvarjali s poljedelstvom in vzrejali živino; za časa Leona XIII. so imeli celo majhno menažerijo, ki jo je bil dobil v dar. Tako kot celotno vatikansko območje tudi vatikanski vrtovi niso prosto dostopni. A po predhodni prijavi si jih je s posebnim vodstvom v določenem obsegu vendarle mogoče ogledati.

Škofje kot oblikovalci vrtov

Takoj za papeškimi so škofovski vrtovi. Na prvem mestu med njimi je sloviti vrt Villa d'Este v Tivoliju pri Rimu, ki privablja številne obiskovalce in ga najdemo tudi na seznamu Unescove svetovne dediščine.⁶ Nastal je na pobudo Ippolita II. d'Este (1509–1572), značilnega renesančnega cerkvenega dostojanstvenika, sina zloglasne Lukrecije Borgia, ki je že pri desetih letih postal nadškof, pri tridesetih pa kardinal. Znamenita vila s še znamenitejšim vrtom je nastajala od leta 1550 po načrtih že omenjenega Pirra Ligoria. Gre za vzorčni primer renesančnega vrta z manierističnimi prvini, zato je bil vzor številnim drugim vrtovom, tudi na severu, denimo prav tako slovitim vrtovom dvorca Hellbrunn pri Salzburgu. Tudi te je zasnoval cerkveni dostojanstvenik, in sicer nadškof Mark Sittich von Hohenems (nadškof 1612–1619), ki je dobro poznal rimske zgradbe. Novost pri vrtovih Ville d'Este so bile gredice, ki so bile enakomerno razporejene v obrobljene štirikotne predele, h katerim so vodile geometrijsko urejene poti in stopnice. Podobo so dopolnjevali številni umetelni vodometi (vključno z vodnimi orglami), mala arhitektura, jame in cela zbirka vrtnih kipov. Prednosti pobočne lege v Tivoliju so mojstrsko izkoristili. Narava in umetnost naj bi se tu povezovali v eno. Vila in vrtovi so ponujali prostor za vsakovrstne naravnost posvetne zabave, katerim so se nekateri tedanji cerkveni dostojanstveniki brez pomisleka vdajali. Visoki stroški naj bi izkazovali njihov ugled in bogastvo njihovih plemiških družin, zato je imel vrt poleg igrišča tudi reprezentativno vlogo. Ippolitovi nasledniki iz hiše Este so vrt ohranili in ga še povečali. Kasneje je precej propadel in šele kurijski kardinal Gustav Adolf von Hohenlohe-Schillingsfürst (1823–1896) ga je ponovno predramil iz dolgoletnega sna. Pričel je z obnovitvenimi deli, ki jih je nadaljevala italijanska država (potem ko je vilo zasegla po prvi svetovni vojni) in potekajo še danes.

Prav tako pravilnih oblik je bil vrt, ki ga je dal urediti eichstättski knezoškof Johann Konrad von Gemmingen (škof 1595–1612) ob svoji rezidenci Willibaldsburg v bavarski škofiji Eichstätt. A njegov vrt je bil namenjen predvsem gojenju različnih vrst rastlin.

Knezoškof je dal namreč upodobiti vse rastline v svojem vrtu v dragocenem botaničnem kodeksu »Hortus Eystettensis« s 370 velikimi bakrorezi.⁷ S tem je sledil trendu tedanjega časa, ko so začele izhajati sistematično oblikovane in bogato ilustrirane botanične knjige.

Vendar je Gemmingovo delo služilo bolj reprezentaciji kot znanosti. Botanični škof naj bi za izdelavo te mojstrovine odštel 17.920 guldnov. Dragocenejša različica knjige z barvnimi ilustracijami je bila na voljo za 500 guldnov, kar je vsota, ki je ustrezala letnemu dohodku boljše plačanega uradnika ali visokega duhovnika. Vrt je žal propadel v vihri tridesetletne vojne in ga ni bilo več mogoče obnoviti. Kljub temu pa so cvetlice, upodobljene v »Hortusu«, na novo posadili v naravnem okolju na majhni površini poleg tamkajšnjega gradu.

Svojo izvorno podobo je ohranila le peščica baročnih vrtov. Večino so kasneje spremenili glede na okus časa in jih preoblikovali v bolj angleške vrtove. Drugi vrtovi so propadli zaradi pomanjkanja oskrbe in danes niso več ali pa so le približno obnovljivi. Nekatere boljše ohranjene pa so vendarle tudi uspešno obnovili. Takšni so vrtovi iz poznega baroka v Veitshöchheimu, katerih pobudnik je bil würzburški in bamberski knezoškof Adam Friedrich von Seinsheim (škof 1755–1779). V njih najdemo vse, kar je spadalo k vzorčnemu vrtu tedanjega časa: rožne parterje, lepo oblikovane žive meje, rondoje, majhne salone, jezero s kaskado (uničeno v vojni), »perspektivo«, jamo, kitajske paviljone in celo vrsto radoživih vrtnih kipov izpod dleta znanega mojstra Ferdinanda Dietza. Knezoškof, ki mu je bilo na posvetnem področju blizu razsvetljenstvo, hkrati pa je bil popolnoma predan Cerkvi, je bil navdušen nad vrtnarstvom in si je tam ter v (pretežno uničenem) parku v Seehofu (škofija Bamberg) uredil svojo malo Arkadijo. Škofje 19. in 20. stoletja pa za kaj takšnega niso imeli več interesa niti denarja.

Župnijski vrtovi

Ozrmo se zdaj k župnijam. V katoliški Evropi cerkveno premoženje namreč ni bilo podržavljeno. Župniki in kaplani so

še naprej v veliki meri živeli od prihodka kmetijske dejavnosti na zemljiški posesti, ki je spadala k vsaki župniji. Tako kot pri kmetijah je zraven samoumevno sodil tudi vrt, ki se je nahajal ob župnišču, pogosto je obsegal tudi bolj oddaljena zemljišča. Kako veliki so bili ti vrtovi, kaj je raslo v njih in kdo jih je obdeloval, ni natanko znano.⁸ Za razliko od orne zemlje in deloma tudi staleža živine so bili vrtovi namreč načeloma oproščeni dajatev. Te so bile natančno popisane, medtem ko je o vrtovih komaj kaj pisnih virov. Veliko teh vrtov se je ohranilo vse do 20. stoletja, čeprav je duhovnike medtem skoraj povsod začela plačevati država. V njih so sadili zelenjavo, ki so jo poznali v tistem času, jagode in sadno drevje, začimbe in zdravilna zelišča, prav tako pa tudi rože, ki so jih uporabljali za krasitev cerkve. Delo je opravljala župnijska gospodinja, ki se ni dosti razlikovala od kmečke ali meščanske gospodinje in prav tako ne od župnikove žene v protestantskih župnijah.⁹ Verjetno je imela za vrt celo več časa kot slednja, saj ji ni bilo treba skrbeti še za celo kopico otrok. Njen duhovni gospod je imel kuhinjo bogato založeno s svežimi pridelki in je gotovo tudi zaradi tega živel sorazmerno zdravo. Častitim gospodom je bilo nekdanj pogosto pod častjo, da bi tudi sami poprijeli za delo v vrtu. A v 19. stoletju se je tudi med duhovniki izoblikovalo mnenje, da bi bilo zdravju koristno, če bi se za izravnavo s pisarniškim delom tudi telesno udeleževali. Toda številne nove športne aktivnosti so zanje veljale za nedostojne; dovoljeno je bilo planinarjenje, jahanje, sekanje drv in tudi delo na vrtu, pri čemer pa je bilo slednje večinoma omejeno na »plemenitejša« dela, ki niso bila neposredno povezana z zemljo, kot denimo rezanje, vezanje, obrezovanje itd. Znano je, da so si v 19. stoletju nekateri župniki osebno vneto prizadevali za izboljšanje sadjarstva ali se celo trudili z vzrejo čebel. Še en konjiček je bilo delo z zdravilnimi zelišči, kot na primer pri Sebastianu Kneippu. Švicarski »župnik zeliščar« Johann Künzle (1857–1945), eden izmed pionirjev sodobne fitoterapije, je s tem ustvaril velik posel: njegovi zeliščni proizvodi so se desetletja uspešno prodajali in njegova knjižica nasvetov »Chrut und Uchrut« je dosegla naklado dveh milijonov.

Samostanski vrtovi

Samostanski vrtovi segajo že v čas prehoda iz zgodnjega v visoki srednji vek, kar nam dokazujeta znameniti načrt samostana iz St. Gallena v Švici in pesem »Hortulus«, ki jo je napisal menih Walahfrid Strabo iz Reichenaua. V središču je bil prostor, namenjen gojenju zdravilnih zelišč. Zdravila, ki so jih izdelovali iz njih, so nato v samostanski lekarni oddajali tudi širšemu ljudstvu in ta praksa se je ohranila skozi vsa stoletja. O podrobnostih vrtov tistega časa kot tudi tega obdobja na splošno vemo le malo. Sklepamo lahko, da je vsesplošno propadanje samostanov v poznem srednjem veku negativno vplivalo tudi na vrtove. Šele v baroku je prišlo do ponovnega razcveta in še v 20. stoletju je bogato posajen vrt samoumevno sodil k vsakemu samostanu.¹⁰ Znani avguštinski kanonik Gregor Mendel (1822–1884) svojih genetičnih poskusov z rastlinami ne bi mogel opravljati, če v svojem samostanu v Brnu ne bi imel na razpolago dobro preskrbljenega vrta.

Vrtovi znotraj samostanskih zidov, pa tudi zunaj njih, so bili skoraj do današnjih dni v prvi vrsti namenjeni preskrbi ponovno rastočih samostanskih skupnosti obeh spolov s svežo zelenjavo in sadjem. To je bilo pomembno, saj je bilo uživanje mesa po cerkvenih predpisih omejeno, tudi če tega niso vedno strogo upoštevali. Kot vemo iz ohranjenih jedilnikov, je bila zelenjava pomemben sestavni del samostanske prehrane zlasti v južni Evropi, kjer so jo poznali že precej veliko vrst. Poleg tega je bil samostanski vrt poleg križnega hodnika tudi kraj meditacije in umika na prostem. To je bilo zlasti pomembno za nunske samostane. Tridentinski koncil je navsezadnje zahteval strogo klavzuro, ki je bila kljub dolgotrajnim nasprotovanjem nazadnje tudi uveljavljena. Ženski samostani so bili podvrženi strogim pravilom (in ne novim kongregacijam), po katerih nune samostana načelno niso več smele zapustiti, zato je bil ograjen vrt zanje edina možnost za sprehod v naravi. Imenoval se je »hortus conclusus«, tako kot vrt, ki ga poznamo iz srednjeveških Marijinih upodobitev.

Delo v vrtu so po vzoru cistercijanov v prvi vrsti opravljali laični bratje in sestre. A tudi posvečenim ni bilo prepovedano,

nasprotno: že Benedikt Nursijski je v svojih pravilih poleg molitve zahteval tudi delo. Slednje je bilo posebnega pomena zlasti pri kartuzijanih. Kot je znano, je imel tu vsak menih poleg svoje majhne celice na razpolago tudi majcen vrtiček, ki ga je moral obdelovati sam. Tudi za zaobljubljene sestre je imelo in ima še danes delo na vrtu pomembno vlogo. Benediktinke iz opatije svete Marije v Fuldi so bile pionirke biološkega vrtnarstva; že pred petdesetimi leti so objavljale spise, v katerih so delile svoje znanje in tako kot veliko drugih ženskih samostanov še danes prodajajo svoje izdelke v samostanski trgovini. V mnogih samostanih še naprej gojijo zdravilna zelišča; tudi izdelki iz njih se dobro prodajajo, morda zato, ker kupci domnevajo, da vsebujejo tako naravne kot nadnaravne zdravilne moči. Bratje kapucini so iz svojih velikih sadnih in zelenjavnih vrtov še do konca prve polovice 20. stoletja vernikom po nizki ceni ali celo zastonj darovali sadike za njihove zasebne vrtove in presežek pridelka. Poleg mnogih drugih je bil eden od razlogov za to gotovo tudi redovni ugled. To dejavnost je vselej nadzoroval »brat vrtnar«. Kapucini so bili beraški red, ki za razliko od štift ni smel imeti prihodka od kmetijskih posesti. Zato je bil zanje samostanski vrt tudi pomemben ekonomski vir.

Krščanska vera in vrtovi danes

Vrtovi v krščanskem smislu bi lahko postali protiutež sedanjemu, veri odtujenemu in v mnogih pogledih vse bolj problematičnemu načinu življenja: kraji umiritve in umika, refleksije in premisleka, miru in prepustitve. Lahko bi nastavili tudi ogledalo našim krščanskim vrednotam in nas ponovno poučili o njih: denimo o potrpežljivosti in pričakovanju, saj na rast rastlin ne moremo kaj dosti vplivati, preprosto potrebujejo svoj čas. Kot pravi kitajski pregovor: »Trava ne raste hitreje, če jo vlečeš.« Poučili bi nas lahko tudi o ponižnosti pred čudeži stvarstva, ki jih še zdaleč nismo vseh odstrli. O hvaležnosti za Božje darove, ki smo jo nekdaj izkazovali

s tradicionalno vsakodnevno molitvijo pred jedjo (tudi če je morda postala že rutinska): za jed, ki nam omogoča življenje. Spomnili bi nas tudi na upanje, ki nam po dolgem zimskem mrazu vsako pomlad da doživeti novo rojstvo mladih popkov in zelenja. Morda celo na ljubezen, saj je mogoče, da tudi rastline (čeprav krščanska vera tega morda ne izraža posebej) niso brez duše: obstajajo vrtnarji in vrtnarke, ki z njimi ljubeznivo govorijo in temu pripisujejo del svojega uspeha. Vrtovi nam ponujajo stik z naravo na najmanjšem prostoru, s čimer bi nas lahko poučili tudi o skromnosti (če že ne govorimo ravno o askezi). Nekatere izmed omenjenih kreposti so danes tako rekoč prepovedane, skoraj tabu, v vsakem primeru pa imajo negativen prizvok. Toda lahko je tudi drugače, kar nam kažejo nekateri izmed redkih preostalih vrtov v ženskih samostanih, ki kot srečni otočki iz starih dni še vedno prodirajo v našo racionalizirano in tehnizirano, z denarjem in nenehnim dogajanjem prežeto sodobnost.

Opombe

¹ Splošen pregled zgodovine vrtov ponuja: Germain Bazin, DuMont, Geschichte der Gartenbaukunst, Köln 1990. Zgodovina vrtnarske umetnosti (Geschichte der Gartenkunst), temeljno delo Marie Luise Gothein, ki je prvič izšlo leta 1914, je na voljo v ponatisu druge izdaje: München 1997.

² Peter Hersche, Musse und Verschwendung, Freiburg 2006, 456–466.

³ Peter Hersche, Italien im Barockzeitalter, Wien 1999, 170–181.

⁴ Natale Mauro, Le Isole Borromeo e la Rocca di Angera: guida storico-artistica, Cinisello Balsamo 2000.

⁵ Nik Barlo Jr./Vincenzo Scaccioni, Die Vatikanischen Gärten, Regensburg 2009.

⁶ Carl Lamb, Die Villa d'Este in Tivoli, München 1966.

⁷ Faksimile z barvnimi slikami in komentarji na voljo pri: Klaus Walter Littger/Werner Dressendörfer (Hg.), Der Garten von Eichstätt, Köln 1999.

⁸ Glej Hersche, Musse (op. 2), 289–295; Erwin Gatz (Hg.), Geschichte des kirchlichen Lebens, Bd. 4: Der Diözesanklerus, Freiburg 1995.

⁹ Župnijska gospodinja sodi tako kot ostali cerkveni pomočniki v zgodovinsko komaj raziskan krog ljudi. Prim. knjigo sociologa in narodoslovca Rolanda Girtlerja, Pfarrersköchinnen, Wien-Köln-Weimar 2005, zlasti str. 181–184.

¹⁰ O samostanih v zgodnjem novem veku: Hersche, Musse (glej. op. 2), 318–380; Derek Beales, Europäische Klöster im Zeitalter der Revolution 1650–1815, Wien-Köln-Weimar 2008.